

ÉRTELMISÉG ÉS KRITIKA

Boda Zsolt

(tudományos főmunkatárs, MTA PTI)

Szalai Erzsébet írása az értelmiség kritikáját adja, és a kritikai értelmiség hiányát perli föl. Az alábbiakban megkísérlem rekonstruálni legfontosabb téziseit, és ehhez kapcsolódva a „kritika kritikáját” adni, illetve jelezni saját véleményemet.

*

Szalai írása a rendszerváltozás azon „nagy kérdéseinek” az ismertetésével kezdődik, amelyekkel szerinte az értelmiségnek foglalkoznia kellett volna, ám ezt elmulasztották. Az írás további része pedig – némileg leegyszerűsítve – azt fejtegeti, hogy ezt *hogyan* kellett volna tennie (ti. „kritikai értelmiségi” módjára).

A Szalai által megadott nagy kérdések egy része a tulajdonlásról és a tulajdonszerzésről szólnak (kik és hogyan szerezhettek tőkés magántulajdont), illetve a hazánknak a világgazdaságban elfoglalt helyéhez, valamint a globalizáció hatásaihoz kapcsolódnak. Egyetértek, ezek valóban fontos kérdések. Azonban minden bizonnyal további nagy kérdések is felsorolhatóak. Annál is inkább, mert az írás későbbi részében Szalai három olyan eszmerendszert azonosít, ahonnan lehetséges, és állítása szerint csíráiban máris jelen van a kritikai gondolkodás: a liberális, a konzervatív és a baloldali megközelítést. Mármost valószínűsíthető, hogy e három eszmerendszer más-más kérdéseket tart igazán jelentőségteljesnek. Például a konzervatív eszmerendszer (legalábbis hazánkban, de hát most erről van szó) kiemelt problémaként látszik kezelni a „nemzet fogyását”, azaz a magyarság demográfiai mutatóinak változását. Valószínűleg ez olyan ügy, amelynek jelentőségéről a másik két rivális eszmerendszer nincs meggyőződve (hacsak nem a nyugdíjrendszer finanszírozhatóságának alkérdéseként). Vagyis a két probléma – a „mivel” és a „hogyan” kellene az értelmiségnek foglalkoznia –, nem feltétlenül választható el egymástól.

Meglehet, Szalai ezt nem így látja, és szerinte vannak olyan nagy kérdések, amelyekkel mindhárom ideológiai nézőpont alapján lehet és kell is foglalkozni, még akkor is, ha a válaszok minden bizonnyal nagyon különbözőek is lesz-

nek. Tegyük fel, hogy ez a helyzet. Ekkor azonban több kérdés is felmerül az olvasóban:

– Vajon tényleg éppen ezek azok a nagy kérdések, amelyekkel mindhárom kritikai nézőpont alapján kell és lehet foglalkozni? Milyen érvek szólnak emellett? Ha pedig a nagy kérdések listáját csupán mint Szalai véleményét kell tekintenünk, akkor adódik-e a szöveg gondolatmenetére bármi következmény abban az esetben, ha valaki történetesen úgy véli, hogy nem ezek, nem pont ezek, vagy nem csupán ezek tekinthetők nagy kérdéseknek? Ha igen: melyek ezek a következmények? Ha nem: mi szükség volt a nagy kérdések definiálására?

– Esetleg vannak, lehetnek-e további olyan nagy kérdések, amelyekkel mindhárom kritikai nézőpont alapján kell és lehet is foglalkozni? Ha igen, akkor melyek ezek? És miért nem történik utalás a szövegben erre a lehetőségre, miért kell, hogy az olvasóban az az érzés alakuljon ki, hogy a megadott lista „a” nagy kérdések listája?

– Mit gondoljunk azokról az ügyekről, amelyek „nagy kérdésnek” minősülnek az egyik eszmerendszer alapján, ám kis jelentőségűnek, érdektelennek egy vagy mindkét másik szerint? Ekkor ezek már nem nagy kérdések?

Mindez azért fontos, mert a szöveg nem ad egyértelmű eligazítást a nagy kérdések státuszát illetően, és ez megnehezíti a kritikai értelmiség fogalmának értelmezését is. Előzetes véleményem, prekoncepcióm ugyanis az volt, hogy a „kritikai értelmiség” a fennálló hatalmi-társadalmi viszonyokat rendszerszinten bíráló értelmiségi (avagy értelmiségi attitűd), és mint ilyen, eredendően és a szó morális értelmében (vö. Szalai megkülönböztetését a politikai és a morális értelemben vett baloldaliságról) baloldali. Ezt a prekoncepciómat Szalai írásának eleje, a nagy kérdések felsorolása megerősítette, hiszen tipikusan olyan kérdések ezek, amelyek a rendszerkritikus, baloldali értelmiségi számára fontosak. Ehhez képest lentebb némi meglepetést okozott számomra, hogy a kritikai értelmiségi lehet például liberális és konzervatív is. Kénytelen voltam visszalapozni a nagy kérdésekről szóló részhez és feltenni magamnak – és itt az olvasómnak – a fenti kérdéseket.

*

Szalai tanulmányának a második része az értelmiségi szerepekkel foglalkozik. Szalai szerint a magyar értelmiség erőteljesen össze van fonódva a politikai elittel, a pártelittel, illetve egyre inkább a gazdasági elittel is. A politikai elitel való összefonódása magyarázza, hogy az értelmiség a nyilvánosságban döntően a pártok által tematizált ügyekkel foglalkozik. Ez kapóra is jön neki, mert így nem kell a gazdasági elittel kapcsolatos kérdéseket feszegetnie, ami adott esetben sokkal nagyobb egzisztenciális kockázattal járna. A hazai civil társadalom pedig nem elég erős ahhoz, hogy mondjuk független think-tankek, szellemi műhelyek fenntartásával segítse a kritikai gondolkodás kialakulását.

Fontos gondolatok ezek. A közép-európai értelmiség erőteljes függése az államtól persze jól ismert, és mások által is leírt jelenség. De hiába ismerjük Bibó tanulmányait, attól még a hazai közélet szemlélője kiábrándultan tapasztalja, hogy a közéleti viták forгатókönyveit mintha a pártok kommunikációs szakemberi írnák, hogy amúgy jelentős intellektuális és erkölcsi tőkével rendelkező értelmiségiek érzik újra és újra szükségét annak, hogy nyilvános gesztusokat tegyenek a hatalomnak és kötelezzék el magukat valamelyik politikai székértábor mellett, és hogy valóban, a gazdasági elit, vagy egyszerűen csak a vállalatok működésének a kritikája adott esetben nehezebben talál magának csatornát és értő közeget, mint a politikai hatalomé. Azt is fontosnak tartom aláhúzni, hogy az utóbbi néhány évtizedben egyre növekvő társadalmi és politikai jelentőségű civil társadalom – sőt, újabban már „globális civil társadalom” – a társadalomformáló gondolatok és a tág értelemben vett politikai eszmék mind fontosabb előállítója. Ennek fényében magam is sajnálatosnak tartom a hazai civil szféra relatív fejletlenségét, illetve az államtól való túlzott függését.

Szalai három értelmiségi szerepet különít el: a médiasztarét, a szaktudományos értelmiségiét, és a (vállalatoknak vagy az államnak dolgozó) szolgáló értelmiségiét. Érvéle szerint az értelmiségi lét mintegy feloldódik (megszűnik) ezekben a szerepekben, amelyek ráadásul nehezen egyeztethetők össze a kritikai értelmiséggel szemben támasztható elvárásokkal.

Hogy megint saját prekoncepcióimmal hozakodjak elő: úgy véltem, a kritikai értelmiségi az, aki részt vesz a közéleti, nyilvános diskurzusban, és a társadalomformáló (ebben az értelemben politikai) gondolatok előállításában, méghozzá olyan módon, hogy a fennálló hatalmi-gazdasági-politikai renddel szemben legitim, azaz elismerésre méltó normatív szempontok alapján kritikát nyilvánít. Mondjuk nyilvános állásfoglalásokat tesz, politikai vagy civil mozgalmakban vesz részt, cikkeket ír, tévévitában szerepel, vagy éppen tanulmányokat, könyveket publikál. Szalai – mint látni fogjuk – mintha másképpen definiálná a kritikai értelmiségit, azonban akárhogyan is van, a „szolgáló értelmiség” említése (túl azon, hogy meglehetősen dehonesztálóra sikerült az elnevezése) a taxatúra teljessé tételének szempontján kívül tökéletesen irreleváns. A szakismeretek funkcionális felhasználása, értékesítése ősrégi jelenség, mondjuk az egyiptomi írnokok óta ismeretes – azonban nem gondolom, hogy a kritikai értelmiség léte vagy lehetséges szerepének értékelése szempontjából különösebb jelentőséggel bírna.

Érdekesebbnek tűnik a „médiasztar” és a „szaktudományos értelmiségi” szerepek vizsgálata. Véleményem szerint e tekintetben a kulcskérdés az lenne, hogy vajon melyek azok a médiához és a tudományhoz kapcsolódó szerepeltvárások, amelyek megakadályozzák, hogy a kritikai értelmiségi hozzáállás kibontakozhasson.

A médiasztarokról (és általában a nyilvánosság működésének diszfunkcióiról) nem sokat tudunk meg. Annyiban ez nem meglepő, amennyiben Szalai a

kritikai értelmiség működési módját sokkal inkább a szaktudományos értelmiségéhez közelíti. Úgy tűnik, hogy a közéleti nyilvánosság és annak szereplői kevésbé fontosak a gondolatmenet szempontjából.

Az írás gondolatmenete szempontjából problematikusabb, hogy a szaktudományos, akadémiai értelmiség szerepelvadásairól is kevés szó esik. Szalai röviden ennyit ír erről a szerepről: „Legfontosabb funkciója a politikai és gazdasági elitek szakemberszükségletének folyamatos kielégítése. Ennek megfelelően csupán részismereteket termel és ad át. Szakterületének határait féltékenyen őrzi, és határozottan tartózkodik társadalmi problémák átfogó, elméleti, több tudományterület integráló megközelítésétől.” Továbbá az értékmentes tudományról adott kritika fényében ehhez még hozzátehetjük, hogy a szaktudományos értelmiség feltehetően az értékmentes tudomány ideálját követi. Végül két fontos megjegyzése Szalainak, hogy a szaktudományos értelmiség sem tekinthető függetlennek („De a szakértelmiségiek piacán is fellelhetőek a monopólium jegyei. A pártatlannak, függetlennek titulált alapítványi kuratóriumok sem igen tudnak kitérni a mögöttük álló gazdasági vagy politikai elitek közvetlen vagy közvetett elvárásai elől.”), illetve hogy a kritikai értelmiséggel szemben ellenséges, tudniillik igyekeznek kirekeszteni „azokat az értelmiségieket, akik igényt tartanak mind állításaik empirikus igazolására, mind az elméletalkotásra”.

Némileg másként látom a szaktudományos értelmiség működését és szerepelvadásait, mint Szalai. Mielőtt azonban erről szólnék, nézzük meg, miként határozható meg a kritikai értelmiségi.

A kritikai értelmiségi Szalai szerint három fontos tulajdonsággal írható le. „Egyrészt – amennyire ez lehetséges – kívül áll a hatalmi mechanizmusokon, független azoktól az erőkötől, melyek e mechanizmusokat működtetik. Másrészt a kritikai funkció betöltésére csakis azok predesztináltak, akik képesek a gazdag társadalomismeret és az elméleti igényesség ötvözésére. [...] Végül, de nem utolsósorban: a kritikai értelmiség lényegéből következően tagadja az értékmentes tudományos megközelítés lehetőségét.”

Ez a leírás – és Szalai más megjegyzései is, pl. ahol az újkapitalizmusról szóló „ragyogó elméleteket” hiányolja – azt sugallja, hogy a kritikai értelmiségi a tudomány mezején tevékenykedik, azonban a hatalomtól függetlenül tehát és vállaltan értékorientált módon. A kritikai értelmiségi tehát elsősorban tudós, kutató, ám annak egy speciális alfaja.

Miért van a kritikai értelmiségieknek „csekélyke tábora”? Mondjuk a definíció eleve korlátozó, hiszen szükségszerűen kevesen vannak azok, akik képesek „a gazdag társadalomismeret és az elméleti igényesség ötvözésére”, vagy olyanok, akik „ragyogó elméleteket” tudnak kidolgozni. És ezt minden irónia nélkül mondom. Egy szaktudomány paradigmáján belül működni sokkal egyszerűbb, mint kritikai szempontokat érvényesíteni, rákérdezni az elméletek és a társadalmi jelenségek alapjaira. Ez különösen igaz lehet például az olyan,

módszertanilag szofisztikált és elméletileg meglehetősen kötött tudományra, mint például a közgazdaságtan. A másik oldalról közelítve pedig azt mondhatjuk, hogy kritizálni könnyű, de ezt elméleti-tudományos igénnyel tenni nehéz. Magam jól ismerem ezt a jelenséget a környezetvédelemmel foglalkozók között: a környezeti ügyek igen alkalmasak arra, hogy kritikai gondolatokat generáljanak, ám ezek elméleti megalapozottsága és tudományos igényessége gyakran megkérdőjelezhető.

De tegyük fel, hogy strukturális okai is vannak a fenti módon meghatározott kritikai értelmiség csekély számának! Szalai tanulmánya az alábbi lehetséges magyarázatokat kínálja:

- 1) az értelmiség általános kiszolgáltatottsága a politikai és gazdasági hatalomnak, ami a függetlenséget nehezíti, illuzórikussá teszi;
- 2) az ezzel összefüggő pártpolitikai megosztottság, és a nyilvánosság átpolitizáltsága;
- 3) és a társadalmi beágyazottság hiánya (vö. a civil társadalom fejletlensége);
- 4) a szaktudományos értelmiség ellenségessége, kirekesztő magatartása,
- 5) a nyugati (avagy a centrum-) országok tudományosságának gyarmatosító attitűdje, törekvése arra, hogy a hazai tudományosságot „résztudások szállítójává” tegye.

Az első három az általános társadalmi környezetre vonatkozó magyarázat. Ezekről már szóltunk. A jelenségek kétségtelenül léteznek, az persze kérdés, hogy okai-e a kritikai értelmiség csekély méretének. Az utolsó két magyarázat a hazai és a nemzetközi tudományosság működéséhez kapcsolódik.

Nem kérdés, hogy a Szalai által leírt jelenségek léteznek. A nyugati tudományos partnerek valóban sokszor a beszállítói szerepet várják el közép- és kelet-európai partnerüktől, az adott esetben bőkezű források jól meghatározott specifikus részfeladatok elvégzésére állnak csak rendelkezésre. Bizonyára az is előfordul, hogy a szaktudományok féltékeny őrei itthon elutasítanak olyan pályázatokat, amelyek a diszciplináris határokat feszegetik, nehezen illeszthetők be a paradigma kereteibe, „zavaró” alapkérdéseket tesznek fel, ne adj’ isten politikailag kényes témát feszegetnek stb.

Úgy gondolom azonban, hogy a társadalomtudományok, és azon belül különösen a politikatudomány területén ennek majdhogynem az ellenkezője (is) igaz. A nemzetközi mércével értékelhető szaktudományos teljesítményre kevesen képesek, akár a szakmai, akár a nyelvi kompetenciák miatt – ez is oka lehet a „félgyarmati” státusznak a tudományban. A tudományos teljesítmény értékelésének nincsenek szigorú normái és intézményei, sem az akadémiai kutatóhelyeken, sem az egyetemeken. A szakmai folyóiratok és a tudományos konferenciák színvonala egyenetlen. Az akadémiai és az egyetemi értelmiség meglehetősen intellektuális szabadsággal bír. Bár empirikus kutatást nem végeztem a témában, személyes benyomásom az, hogy a tudományosnak nevezett publikációk jelentős részére nem az értéksemleges szaktudomány normáinak

szigorú követése a jellemző, hanem a – többnyire reflektálatlan – értékszempon-
tontok érvényesítése, párosulva az elméleti és módszertani következetlen-
séggel. Úgy gondolom, hogy – különösen a „normáltudomány” ideáljának
a fényében – nem kevés, hanem nagyon is sok a „kritikus” megközelítés a
tudományosnak szánt megszólalásokban. Azonban ezek többnyire valóban
messze vannak a „ragyogó elméletektől” és „a gazdag társadalomismeret és
az elméleti igényesség ötvözésétől”.

Bizonyára vannak magyarázatok a hazai társadalomtudományosságnak a
– „kritikai” szempontoktól függetlenül – alacsony színvonalára. Valószínűleg
oka a tudomány relatív alulfinanszírozottsága, ennek minden következményé-
vel: a kis költségvetésű, szerény (eleve keveset ígérő) kutatásokkal, az „ennyi
pénzért milyen alapon vár tőlem el bárki bármit” típusú kutatói hozzáállással, a
szükségszerűen megjelenő kontraszelekcióval. De az is biztos, hogy nem ez az
egyetlen ok. A magyar társadalomra és intézményeire általában nem jellemző a
szigorú normakövetés – miért pont a tudománnyal lenne ez másként? Empati-
kusabban azt is mondhatjuk, hogy a modern társadalomtudományok (különös
tekintettel a politikatudományra) hazai múltja rövid, így a tudományos normák
intézményesülése, a tudományos közélet fejlettsége csekély.

Akárhogy is: nem értek egyet azzal az állítással, hogy a hazai tudományos
közélet szisztematikusan elnyomná a színvonalas tudományos teljesítménye-
ket, csupán azért, mert azok kritikai szempontokat érvényesítenek. Azt meg
különösen nem gondolom, hogy ezt a szigorú, értéksemleges szaktudományos
normák nevében tenné. A hazai tudományosságban megjelenő kirekesztés, a
forrásokhoz való egyenlőtlen hozzáférés és hasonló jelenségek inkább ma-
gyarázhatóak hatalmi (adott esetben politikai) szempontok érvényesülésével,
személyes ambíciókkal és személyi összefonódásokkal, mint azzal, hogy szisz-
tematikusan megpróbálnák elszigetelni azokat, „akik igényt tartanak mind
állításaik empirikus igazolására, mind elméletalkotásra”.

*

Bevallom a tanulmány „Három eszmerendszer” című fejezete tökéletesen za-
varba hozott. Már éppen kezdtem úgy érezni, hogy értem, mit jelent a kritikai
értelmiségi Szalai Erzszi számára (még ha esetleg mást gondolunk is arról,
hogy miért nem eléggé elterjedt speciersől van szó), amikor azzal szembesül-
tem, hogy például hazánkban is létezik már liberális kritikai értelmiségi is,
és ezáltal liberális kritikai tudomány. Azóta is azon gondolkodom, hogy kik
lehetnek a képviselői. Vegyünk mondjuk egy liberális közgazdászt, aki a piac
mindenhatóságát hirdeti, ám tudományos szempontból színvonalas módon, és
„gazdag társadalomismeret” birtokában teszi ezt. Ő már kritikai értelmiségi?
Egy Milton Friedman annak számít? (Tegyük fel, hogy intellektuális függet-
lenségének birtokában, őszinte meggyőződésből mondja, amit mond.) Nos,

Szalai fenti definíciója nem tartalmazza azt, hogy a kritikai értelmiséginek a fennálló hatalmi-gazdasági-társadalmi rendszerrel szemben kell kritikusnak lennie – csupán a függetlenség az elvárás, és az értékmentes tudomány tagadása. Ennek egy olyan közgazdász is megfelelhet, akinek nézetei – akarva-akaratlanul – a fennálló hatalmi rendszert erősítik.

Kritikai és értékszempontokat lehet érvényesíteni a tudományos kutatás során (sőt, meggyőződésem hogy ez utóbbiak teljességgel nem is küszöbölhetőek ki – de ennél többet most nem mondanék a „tudomány és értékek” témáról), és ezek az értékek adott esetben köthetőek bizonyos politikai ideológiákhoz. De nem hiszem, hogy lenne liberális, konzervatív vagy baloldali tudományosság. Márpedig ez a fejezet mintha ezt állítaná.

*

Úgy gondolom, ha nagyon akarunk, lehet értelmet adni a kritikai értelmiség fogalmának. Fentebb már adtam egy definíciót, ezt most megismétlem: a kritikai értelmiségi az, aki részt vesz a közéleti, nyilvános diskurzusban, és a társadalomformáló (ebben az értelemben politikai) gondolatok előállításában, méghozzá olyan módon, hogy a fennálló hatalmi-gazdasági-politikai rendszerrel szemben legitim, azaz elismerésre méltó normatív szempontok alapján kritikát nyilvánít. Mondjuk nyilvános állásfoglalásokat tesz, politikai vagy civil mozgalmakban vesz részt, cikkeket ír, tévévitában szerepel, vagy éppen tanulmányokat, könyveket publikál. Mindebben nem szerepel a tudományosan értékelhető teljesítmény mozzanata. Ugyanakkor – ha már értelmiségről beszélünk – szükségszerűen benne van a valamilyen értelemben minőségi szellemi teljesítmény. Tagadhatatlan tény, hogy a kulturális kompetenciák és javak egyenlőtlenül oszlanak el az emberek között. Ez az egyenlőtlenség többnyire erősen korrelál a más dimenziókban mért egyenlőtlenségekkel – de nem szükségszerűen esik azokkal egybe, és adott esetben ellensúlyozhatja is azokat. Fogalmazzunk úgy, hogy, a politikai és gazdasági tőke birtokosaival szemben adott esetben hatásos fegyver lehet a kulturális tőke bevetése. A kritikai értelmiséginek talán azt lehet nevezni, aki erre törekszik: kulturális kompetenciáinak társadalmi célú felhasználására, a hatalmi struktúrák megkérdőjelezésére. Ugyebár a gondolatok világokat változtathatnak meg. (Más kritikai értelmiségiek persze nem mulasztják majd el, hogy rámutassanak: a hatalom bírálata adott esetben alkalmas arra is, hogy új hatalmi pozíciókat hozzon létre. De hát ez már csak ilyen, ad infinitum.)

A kritikai értelmiség ezen értelmezésében is van persze egy nagy adag paternalizmus: az a feltevés, hogy az értelmiség rendelkezik olyan kulturális kompetenciákkal, amelyek valahogyan kitüntetett helyzetbe hozzák, mintegy alkalmassá teszik őt arra, hogy a társadalom nevében, vagy ahelyett lépjen fel. Van ebben a megközelítésben valami osteuropai. Persze kérdés, hogy hogyan is

értjük az „értelmiségi” fogalmát. A fenti definíció csak a gondolatok előállítását említi, nincs szó arról, hogy ilyen vagy olyan végzettséggel, munkahellyel stb. kellene rendelkeznie kritikai értelmiségiünknek. De akkor lehet, hogy ejthetjük is a szót. Kritikai értelmiségiek helyett magam szívesebben látnék aktív, kritikus, a világra, saját és közös dolgainkra figyelő állampolgárokat, akik részt vesznek a közéleti, nyilvános diskurzusban, és a társadalomformáló (ebben az értelemben politikai) gondolatok előállításában, méghozzá olyan módon, hogy a fennálló hatalmi-gazdasági-politikai renddel szemben legitim, azaz elismerésre méltó normatív szempontok alapján kritikát nyilvánítanak...